

Kürtlerin yerinden edilmesine ulusal ve uluslararası tepkiler¹

BİLGİN AYATA - DENİZ YÜKSEKER

Geçtiğimiz 20 yıl içerisinde, ülke içinde yerinden olma veya edilme² meselesi, sınır-ötesi mülteci hareketlerini geride bırakarak dünya çapında en önemli zorunlu göç biçimi haline geldi. Bu konu her ne kadar devletlerin geleneksel egemenlik alanına girse de, uluslararası örgütler yerinden edilmiş kişilere yardım sağlanması konusunda temel

bir rol üstlenme amacındalar. Oluşum sürecindeki yerinden edilme rejimi, devletlerin bu alandaki yükümlülüğü ve uluslararası yardım koşulları hakkında ciddi bir tartışma başlatmış durumda. Bir yandan, devletin yerinden edilmiş kişileri korumadığı/koruyamadığı durumlarda alınan uluslararası müdahale kararları çoğunlukla seçici ve büyük oranda güçlü devletler arasındaki jeopolitik çıkarlar dengesine bağlı. Diğer yandan, mevcut uluslararası insani yardım (*humanitarianism*) pratikleri yerinden edilmiş kişiler üzerinde yeni iktidar biçimleri kurduğu gerekçesiyle eleştiriliyor.

Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerinde büyük çoğunluğu Kürt yüzbinlerce kişinin 1990'larda yerinden edilmesi ve bu insanların nasıl korunacağı ve onlara nasıl yardım edileceği yönünde yakın geçmişte gerçekleştirilen girişimler; devletlerarası sistem, devlet egemenliği ve hedef nüfusun yönetilip kontrol edilmesi süreçlerinin işleyişleri arasındaki bağlantıyı ortaya koyan çok önemli bir örnek teşkil ediyor. PKK'yla güvenlik güçleri arasında yaşanan silahlı çatışma sürecinde yerinden edilen insanların içine düştüğü kötü durumu yıllarca görmezden gelen Türkiye, Avrupa Birliği'ne üyelik başvurusu süreci bağlamında gelişen uluslararası baskılar sonucunda bu sorunun varlığını ve bir şekilde çözülmesi gerektiğini kabul etti. Sonuç olarak resmî tavır, bu olguyu

1 Bu yazı şu makalenin kısaltılmış ve yeniden gözden geçirilmiş bir çevirisidir: Bilgin Ayata ve Deniz Yüksek, “A Belated Awakening: National and International Responses to the Displacement of Kurds in Turkey,” *New Perspectives on Turkey* 32 (2005), 5-42. Caner Doğan'a çeviri için, Heinrich Böll Stiftung Derneği'ne de çeviriye verdikleri mali destek için teşekkür ediyoruz.

2 Çeviri hakkında not: Bu yazıda Türkiye'de Kürtlerin 1990'lardaki zorunlu göçünden ve dünyanın başka yerlerindeki benzeri olgulardan “(ülke içinde) yerinden edilme” şeklinde söz ediyoruz. İngilizce'deki *internal displacement* kavramı, çatışma sonucu zorunlu ve zorla yer değiştir(il)melerin yanı sıra kalkınma projeleri ve doğal felaketlerden kaynaklanan zorunlu göçleri de kapsadığı için, bu konudaki uluslararası belgeler ve unvanlar Türkçeye resmen çevrilirken, (ülke içinde) yerinden olma ve yerinden olmuş kişiler ibareleri kullanılıyor. Ancak biz, Türkiye'de yaşanan olgu ve aşağıda değindiğimiz dünyanın başka yerlerindeki pek çok olay, çatışmalı bir ortamda *zorla* yer değiştirmeleri içerdiği için, (ülke içinde) yerinden edilme ve yerinden edilmiş kişiler kavramlarını tercih ediyoruz. Bununla birlikte, 2005'te Türkçeye çevrilen Ülke İçinde Yerinden Olma Konusunda Yol Gösterici İlkeler ve BM Genel Sekreteri'nin Ülke İçinde Yerinden Olmuş Kişiler Özel Temsilcisi'nden söz ederken, resmi terimleri ve unvanları kullanıyoruz. Yerinden edilmiş kişiler ibaresinin kavramsal ve hukuki dayanağını; Yol Gösterici İlkeler'in, Türkçe çevirisinde de bu ifadenin yer aldığı 6. maddesi oluşturuyor.

inkar etmeye ve sonuçlarını görmezden gelmeye dayanan bir siyasetten belirsiz bir düzenleme (*regulation*) politikasına dönüştü.

Bu makalede,³ bu düzenlemenin hükümet, Avrupa Birliği (AB) ve Birleşmiş Milletler (BM) arasındaki etkileşimler sürecinde şekillenen, “bölgesel kalkınma” üzerine odaklı ve siyasi niteliğinden arındırılmış bir politika söylemi (*policy discourse*) bağlamında gerçekleştiğini öne sürüyoruz. Siyasi unsurlardan arındırıldığını söylüyoruz, çünkü bu söylem, ülke içi yerinden edilme olgusunu siyasi bir sorun olan Kürt meselesinden ayırıp kalkınmanın “teknik” gündemine bağlıyor. Bu süreçte sadece hükümet değil, aynı zamanda AB ve BM de, hesap verme, adalet ve toplumsal muhtabakat gibi konulardan zımnen kaçınmakta.

Türkiye’de Kürtlerin yerinden edilmesini daha geniş bir bağlama yerleştirmek için, öncelikle küresel yerinden edilme krizi ve buna verilen uluslararası tepkileri gözden geçireceğiz. Bu bağlamda iki grup meseleyi ele alıyoruz: Birincisi, oluşum sürecindeki uluslararası yerinden edilme rejimi bağlamında uluslararası girişimler ve devlet egemenliği arasındaki gerilimler; ikincisi, yerinden edilmiş topluluklara ilişkin yeni güç ilişkileri kurmanın yolunu açan insani yardım programlarından kaynaklanan kaygılar. Ardından, 1990’larda Doğu ve Güneydoğu bölgelerinde yaşanan yerinden edilmeyi tartışacağız. Sorunun resmen tanınmaması, dolayısıyla yerinden edilmiş köylüler için herhangi bir yardım programının hazırlanmaması, ülke içinde yerinden edilmeyi kentsel yoksulluk düzlemine taşımıştır. 1998’de PKK’yla güvenlik güçleri arasındaki çatışmaların durulmasının ardından, çeşitli kısıtlamalar altında da olsa, hükümet yerinden edilmiş kişilerin köylerine dönmelerine izin verdi. Ancak, resmî politika-daki değişikliğe neden olan asıl süreç, Türkiye’nin 1999 Helsinki Zirvesi ardından AB aday ülke statüsü kazanmasıyla başladı. BM Genel Sekreteri’nin Ülke İçinde Yerinden Olmuş Kişiler

3 Bu yazı, 2004 ile 2005’in ilkbahar ayları arasında gerçekleştirdiğimiz saha çalışması temelinde yazılmıştır. Mülakat yaptığımız kişiler arasında yüksek düzey bürokratlar, milletvekilleri, Ankara’daki uluslararası örgüt temsilcileri, gazeteciler, STK temsilcileri, yerel yöneticiler, belediye çalışanları ve İstanbul ve Diyarbakır’da yaşayan yerinden edilmiş kişiler yer alıyordu.

Özel Temsilcisi’nin 2002’de Türkiye’ye gerçekleştirdiği ziyaret, bu tarihten sonra hükümetin yerinden edilme meselesinde BM ile işbirliği yapmayı kabul etmesi anlamında önemli bir dönüm noktasını oluşturuyor. Bir diğer önemli gelişme ise, Avrupa Komisyonu’nun, üyelik müzakerelerinin 2004 yılında başlamasını onaylaması için Türkiye’nin çaba harcaması ve bu bağlamda tazminat yasasının çıkarılması ve yerinden edilen kişiler hakkında hükümetin siparişiyle bir anket çalışması yapılmasıdır. Bu sürecin oluşumunu inceledikten sonra, geliştirilen politikaların kusur ve eksiklerini tartışacağız. Şu an oluşan politika söylemi, soruna kalıcı çözüm bulmaktan ziyade yerinden edilmenin sonuçlarını düzenleme ya da “idare etme” yönünde. Bu nedenle, Kürt meselesine kalıcı bir çözüm bulunmadığı sürece yerinden edilmiş kişilerin geleceği, çatışmaların yeniden canlandığı Güneydoğu Anadolu bölgesindeki siyasi duruma bağlı kalmaya devam edecek.

KÜRESEL BİR SORUN OLARAK YERİNDEN EDİLME

Zorla yerinden edilme 21. yüzyılın en acil küresel krizlerinden biri olarak tanımlanıyor. Soğuk Savaş’ın sona ermesiyle, etnik çatışmaların ve iç savaşların hızla artması, ülke içinde kitlesel yerinden edilmelere neden olmuş durumda. 1982 yılında, 11 ülkede toplam 1.2 milyon kişinin yerinden edildiği bildirilirken, bugün 40’tan fazla ülkede 24 milyon civarında yerinden edilmiş kişinin bulunduğu hesap ediliyor. Bu süre içerisinde dünya genelinde mültecilerin sayısı ise yaklaşık 9 milyona düştü.

Yerinden edilmiş veya olmuş kişiler, yaşadıkları bölgelerden kaçtıkları veya çıkartıldıkları ancak ülke sınırlarını geçemedikleri için, yasal açıdan mülteci olarak kabul edilmiyorlar ve dolayısıyla uluslararası mülteci rejiminin kapsamı dışında kalıyorlar. BM’nin Ülke İçinde Yerinden Olma Konusunda Yol Gösterici İlkeler’i bu kişileri şu şekilde tanımlıyor:

... zorla ya da mecbur kalarak evlerinden veya sürekli yaşamakta oldukları yerlerden, özellikle silahlı çatışmaların etkilerinden, genel olarak şiddet içeren durumlardan, insan hakları ihlallerin-

den veya doğal ya da insan kaynaklı felaketlerden korunmak için, uluslararası kabul görmüş devlet sınırlarını geçmeksizin kaçan ya da bu yerleri terk eden kişi veya bu tip kişilerden oluşan gruplara, ülke içinde yerinden olmuş kişiler denilmektedir.

Uluslararası devletler sistemi, yerinden edilmeyi ilgili ülkelerin içişleri problemi olarak gördüğü için, yerinden edilen kişilerin mağduriyetlerini gidermeye yönelik ne bağlayıcı bir yasa, ne de etkin bir uluslararası kuruluş var. Alışlageldik egemenlik ilkesine göre, yerinden edilmiş kişilerin korunmasından kendi ulus-devletleri sorumludur ve ancak sözkonusu devletlerin izniyle uluslararası örgütler yardım amacıyla müdahil olabilirler. Bu oldukça paradoksal bir durum, çünkü genellikle bizatihi devletler vatandaşlarının bir kısmının evlerini terketmelerine kasten sebebiyet vermekteler. Devletlerin, kendi vatandaşları olan yerinden edilmiş kişileri koruyacakları veya onların durumlarını iyileştirmek için uluslararası örgütlerle işbirliği yapabilecekleri yönündeki beklentiler bugüne kadar gerçekleşmemiştir. Aksine, yerinden edilme vakalarından bir çoğunun uzun yıllar sürüncemede bırakılmış olması, hükümetlerin nadir olarak bu kişilere karşı sorumluluklarını yerine getirdiklerini göstermektedir. Soğuk Savaş sonrası iç savaşların çoğu ulusal kimlik krizlerinden ya da etnik çatışmalardan doğduğu için yerinden edilen kişiler genellikle hükümetin değil, çatışmanın taraflarının kurbanları olarak görülürler. Yerinden edilmiş kişiler özellikle bir ulusal azınlığa ya da marjinal bir gruba mensup oldukları zaman, genellikle korunması gereken vatandaşlardan ziyade düşman olarak algılanmaktadırlar. Dolayısıyla egemenlik açmazında sıkışıp kalan ve yerel ve uluslararası korumadan yoksun olan yerinden edilmiş kişiler, uluslararası devletler sisteminde en savunmasız gruplar arasında yer almaktadır.

ÜLKE İÇİNDE YERİNDEN EDİLMEYE ULUSLARARASI TEPKİLER

Ülke içinde yerinden edilme sorunu küresel düzeyde gündeme geldiğinden beri uluslararası toplumun gösterdiği tepkiler nasıl gelişti? BM Genel Sekreteri, 1992 yılında Francis Deng'i Ülke

İçinde Yerinden Olmuş Kişiler Özel Temsilciliği'ne atadı. Özel Temsilci'nin başardığı en önemli görev, yerinden edilmiş kişileri korumak amacıyla normatif bir hukuki çerçeve oluşturması, yani "Ülke İçinde Yerinden Olma Konusunda Yol Gösterici İlkeler" in BM tarafından kabul edilmesiydi. Yol Gösterici İlkeler, mülteci, insan hakları ve insani yardım hukukları temelinde hazırlanmış bağlayıcılığı olmayan bir grup normdan oluşur ve siyasetçilerin, hükümet yetkililerinin, STK'ların ve ülke içinde yerinden edilmiş kişilerle çalışan insani yardım örgütlerinin takip edileceği koruma ilkelerini belirlemeyi hedefler. Yol Gösterici İlkeler'in nihai amacı yerinden edilmiş kişilerin özel ihtiyaçlarına cevap verebilmek ve onların insan haklarını garanti altına almaktır.

Yerinden edilen kişilerle ilgili mevcut "yumuşak" hukuki rejimi eleştirenler uluslararası mülteci rejiminin oluşumuyla bir karşılaştırma yapıyorlar. 1950'lerden itibaren bağlayıcılığı olan bir uluslararası mülteci rejiminin gelişimi, ABD ve Avrupa ülkelerinin siyasi çıkarlarıyla örtüşerek meydana gelmişti. Güçlü Batılı devletlerin sığınmacıların kendi ülkelerine akışını kontrol altına almaya öncelik vermesi, çatışma bölgelerindeki insani yardım çalışmalarına bol kaynak ayırmaları sonucunu doğurmuştur. Ancak bugüne kadar bu maddi yardımlar, yerinden edilen kişileri koruma amaçlı, kararlı ve tutarlı politikalarla tamamlanmamıştır. Dolayısıyla, "uluslararası toplumun" güçlü Batılı ülkelerin jeopolitik çıkarlarına olan bağımlılığı, yerinden edilmiş kişileri küresel düzeyde oldukça kırılgan bir grup (*vulnerable group*) haline getirmiş durumda.

BİR DÜZENLEME YÖNTEMİ OLARAK İNSANİ YARDIM

Uluslararası topluma yönelik eleştiriler, sadece ülke içinde yerinden edilmiş kişileri koruma ve onlara insani yardım sağlama amaçlı, bağlayıcılığı olan bir rejimin eksikliğiyle sınırlı değil. Zorunlu göç⁴ araştırmalarında eleştirel teoriden esinlenen yaklaşımlar, göç edenlere yönelik insa-

⁴ Bu bölümde "zorunlu göç" derken mülteci ve sığınmacı akımları ve ülke içinde yerinden edilme olgularının tümünü kastediyoruz.

ni yardım politikalarının ve pratiklerinin çoğunlukla yeni iktidar alanlarının kurulmasına yol açtığını vurguluyor. Bu görüşe göre, uluslararası kuruluşlar mültecilere ve yerinden edilmiş kişilere yardım ederken, barınma sağlarken ve onların başvurularını işleme koyarken, yeni bilgi türleri, söylemler ve yeni kategoriler üretirler.⁵ Bu kategoriler arasında, bizatihi “mülteci,” “ülke içinde yerinden edilmiş kişi” ve “kırılgan gruplar” terimleri de yer alıyor. Bu tür özne kategorileri, hedef nüfusların mağduriyetini politik niteliğinden soyutlayarak ve özelliklerinin, ihtiyaçlarının ve taleplerinin homojen olduğunu varsayarak onları nesneleştirir. Bir başka deyişle, bu terimler, insanların etnisite, siyasi tercih gibi diğer kimlik biçimlerini bir kenara bırakıp, onları sadece mağduriyetleri açısından ve insani yardım dağıtım amacına yönelik olarak kategorize eder.

Buna paralel olarak, çatışma temelli problemler hakkında “çatışma sonrası yeniden yapılanma,” “rehabilitasyon” ve “kapasite inşası” gibi terimlerin de içinde yer aldığı özel bir kelime dağarcığı, hatta bir dil oluşmuş durumda. Zorunlu göçle ilgili sözkonusu eleştirel yaklaşımlar, politika üretimine yönelik bu türden terimlerin, sadece modernizasyon teorisinden esinlenerek sorunlara lineer çözümler bulunabileceğini varsaymaları bakımından değil, aynı zamanda yoksulluğun azaltılmasına, istihdam yaratılmasına ve yeniden inşaya yaptıkları vurgu bakımından da, “kalkınma söylemiyle”⁶ bağlantılı olduklarını iddia eder. Dolayısıyla, kalkınma söyleminden beslenen politikalar, siyasi mücadeleler ve taleplerden ziyade “teknik” meselelere vurgu yaptıkları için silahlı çatışmaların sonuçlarını siyasi nitelik-

5 Örneğin bkz., Barbara Harrell-Bond, “Can Humanitarian Work with Refugees Be Humane?” *Human Rights Quarterly*, 24 (2002), 51-85; Jennifer Hyndman, *Managing Displacement: Refugees and the Politics of Humanitarianism* (Minneapolis: Minnesota University Press, 2000); Lisa H. Malkki, “Refugees and Exile: From ‘Refugee Studies’ to the National Order of Things.” *Annual Review of Anthropology*, 24 (1995): 495-523; Birgitte R. Sorensen, “Anthropological Contributions to Forced Migration Studies: Critical Analysis and Ethnography” *Acta Geographica* (yayımlanacak).

6 Burada, Arturo Escobar’ın “kalkınma söylemi” ni kastediyoruz. Bkz. Arturo Escobar, *Encountering Development: The Making and Unmaking of the Third World* (Princeton: Princeton University Press, 1995).

lerinden soyutlama eğilimindedir.

Eleştirel teoriden esinlenen yaklaşımların ışığı altında Türkiye örneğini nasıl değerlendirebiliriz? Türkiye, BM ve AB arasında, ülke içinde yerinden edilme meselesi hakkında yakın geçmişte kurulan ortaklık, yerinden edilme sonrası sorunları adalet ve insan hakları söyleminden ziyade kalkınma söylemiyle düzenlemeyi destekler nitelikte. Dolayısıyla, sözü edilen antropolojik literatür ışığında, amaçlarımızdan bir tanesi, diplomatik işbirliği sürecinde kalkınmacı politika söyleminin nasıl desteklendiğini betimlemek. Bir diğer amacımız ise bu politika söyleminin getirdiği sorunları ortaya koymak. Örneğin, yerinden edilmiş Kürtlerin sorunları ve yaşam koşullarıyla ilgili genellemeler yapabilir miyiz? Kalkınmacılık gündemiyle oluşturulmuş politikalar yerinden edilmiş kişilerin taleplerini uygun bir şekilde karşılayabilir mi? Yerinden edilmenin siyasi ve tarihi niteliklerini görmezden gelen bir politika söyleminin ima ettiği sonuçlar nelerdir? Bu söylem ve halihazırda uygulanmakta olan politikalar, Kürtlerin yerinden edilmesinden kaynaklanan sorunlara kalıcı bir çözüm bulabilirler mi?

Türkiye örneğinin özgünlüklerini belirlemeden, yukarıda bahsedilen söylemin nasıl bir bağlam içerisinde inşa edildiği kavrayamayız. Yaklaşık on yıl boyunca, Türkiye’nin görmezden gelme ve inkar politikalarına, uluslararası toplum sessizlik ve kayıtsızlıkla cevap verdi. Irak’ta Kürtlerin yerinden edilmesine, Batılı ülkeler ve BM şiddetli tepkiler verirken, Türkiye’de Kürtlerin yerinden edilmeleri diplomatik olarak görece bir sessizlikle karşılandı. Ancak Türkiye’nin AB’yle üyelik görüşmelerini başlatma hedefini ciddiye almaya başlamasıyla birlikte uluslararası baskılar hissedilir hale geldi ve hükümet yerinden edilme sorunuyla ilgili olarak uluslararası kuruluşlarla görüşmelere başladı. Fakat şu ana kadar uluslararası rehberlik altında şekillenen politika söylemi; yerinden edilmeyi nedenlerinden, yani Türkiye’nin Kürt meselesinden ayrı gören apolitik bir yaklaşımı teşvik etmekte.

KÜRTLERİN YERİNDEN EDİLMELERİ

1990’larda, güvenlik güçleriyle PKK militanları arasında yaşanan “düşük yoğunluklu çatışma” sı-

rasında, Doğu ve Güneydoğu bölgelerinde yüzbinlerce insan yerinden edildi. 1998 yılında yayımlanan TBMM araştırma komisyonu raporu, Olağanüstü Hal Valiliği'nin verilerine dayanarak, ülke içinde yerinden edilen kişi sayısını 378.335 olarak verdi.⁷ Bu rakam 905 köy ve 2.523 mezranın güvenlik güçleri ve PKK tarafından boşaltılmasını yansıtıyordu. İçişleri Bakanlığı ise, son yıllarda 355.000 civarında bir rakamı zikrediyordu. Buna mukabil, insan hakları örgütleri, zorunlu göç mağduru Kürtlerin sayısının⁸ üç milyon civarında olduğunu savunuyorlar. Bu verilerin hiçbirisi sistematik bir araştırma ya da sayıma dayanmamakla birlikte rakamlar arasındaki fark tanımlar arası uyumsuzluktan kaynaklanıyor. Resmî rakamlar tamamen boşaltılan köylerin nüfusunu yansıtırken, STK'lar ise, can güvenliğinin olmaması; çatışmalar; jandarma tarafından uygulanan gıda ambargosu; güvenlik güçleri, PKK ve geçici köy korucularının tehditleri gibi nedenlerle evlerini terketmeye zorlanan ya da terketmek zorunda kalan herkesi zorunlu göç mağduru olarak değerlendiriyor. Rakamlar konusundaki bu tartışma, Devlet Planlama Teşkilatı'nın istemiyle Hacettepe Üniversitesi Nüfus Etütleri Enstitüsü'nün 2005 yılında yaptığı anket çalışmasının sonuçlarının 6 Aralık 2006'da nihayet açıklanmasıyla yeni bir boyut kazandı. Ülke çapında yaklaşık 5.000 hanehalkı ve 7.300 civarında kişi görüşmesini içeren ankete dayanan Türkiye Göç ve Yerinden Olmuş Nüfus Araştırması'na göre (TGYONA), sözkonusu dönemde "güvenlik nedeniyle" kırsal ve kentsel bölgelerden göç edenlerin sayısı 950.000 ile 1.200.000 arasında. TGYONA raporunda, "güvenlik nedeniyle göç" kategorisine; can ve mal güvenliğine ilişkin kaygılar, yerleşim yerinin boşaltılması talebi, terör örgütüne katılma baskısı, korucu olunması yönündeki talep,

7 "Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da Boşaltılan Yerleşim Birimleri Nedeniyle Göç Eden Yurttaşlarımızın Sorunlarının Araştırılarak Alınması Gereken Tedbirlerin Tespit Edilmesi Amacıyla Kurulan Meclis Araştırma Komisyonu Raporu", *TBMM Tutanak Dergisi* 53 (Dönem 20), 2 Haziran 1998.

8 Tahmin edileceği gibi, Doğu ve Güneydoğu bölgelerindeki yerinden edilmiş nüfusun etnik yapısına dair herhangi bir veri yok. Ancak, yerinden edilen Süryaniler ve Yezidiler gibi bazı istisnai durumlar dışında bu nüfusun büyük çoğunluğu Kürttür.

denetimli gıda geçişi ve yayla yasağı dahil edilmiş. Ancak raporda, köy boşaltma ve korucu olma "taleplerinin" kimden geldiğinden söz edilmiyor ve güvenliğe ilişkin farklı nedenlerle göç edenlerin karşılaştırmalı oranları yer almıyor.

1990'ların ortalarına doğru Diyarbakır ve Van gibi il merkezleri, kırsal alandan gelen göçmenlerin ve yerinden edilen kişilerin akımına uğradı. Doğu ve Güneydoğu'dan göçün büyük bir kısmı İçel, Adana, Antalya, İstanbul, Kocaeli, İzmir, Manisa ve Ankara'ya yöneldi. Zorunlu göç mağdurlarının ifadeleri ve insan hakları grupları tarafından hazırlanan belgeler, yerinden edilen kişilere, geldikleri kasaba ve şehirlerde sadece akrabalarının destek sağladığını gösteriyor. 1990 ve 2000 yılları arasında nüfus sayımı yapılmadığı ve devlet bir kaç köy dışında güvenlik güçlerinin köy boşaltmadıklarını iddia ettiği için, yerinden edilmenin nasıl gerçekleştiğine ilişkin bilgimiz mağdurların anlatımları ve STK raporlarıyla sınırlı. Görüştüğümüz yerinden edilmiş kişilerin büyük çoğunluğu, jandarmanın kendilerine köylerini terk etmek için birkaç saat veya birkaç günlük bir süre verdiğini ve aksi takdirde evlerini yakma tehdidinde bulunduğunu anlattılar. Genelde bu ultimatoların gerekçesi, köylülerin geçici korucu olmayı reddetmeleri ve/veya PKK militanlarına yardım ve yataklık ettikleri yönündeki suçlamalardı. Pek çok vakada, insanların geri dönmelerini engellemek için, evleri, ağaçları, tahıl depoları, tarlaları ve ağaçları jandarma veya köy korucuları tarafından ateşe verilmişti. Bununla birlikte bazı yörelerde PKK saldırılarına karşı korunamayan korucu köyleri de boşaltıldı. Sonraki dönemde, bazı köylüler evlerine dönmek için ve zararlarının karşılanması amacıyla jandarma komutanlıkları, valilikler ve kaymakamlıklar gibi yerel yöneticilere başvurular; ancak bu başvurular ya baştan reddedildi ya da cevapsız bırakıldı.

Köy boşaltmaları daha çok 1992-94 yılları arasında gerçekleşti. TBMM Araştırma Komisyonu üyelerine göre, güvenlik kuvvetleri bu dönemde "alan hakimiyeti" stratejisini hayata geçirmeye başlamıştı. Askerî personel sayısının artırılması, askerî teçizatın yenilenmesi, yoğun ve sürekli operasyonlar ve PKK'nın destek hatlarının kesilmesi bu stratejinin önemli parçalarıydı. Dolayısıyla

la, özellikle dağlık arazide bulunan yerleşim yerlerinin boşaltılmasının arkasında yatan mantık, PKK militanlarının lojistik desteğini kesmekti.⁹ Dönemin hükümetleri hiçbir zaman açıkça köylerin boşaltıldığını kabul etmediler. Aksine, hükümet yetkilileri boşaltmaların çoğundan PKK'nın sorumlu olduğunu ve göçün bir kısmının da ekonomik nedenlerden kaynaklandığını iddia ettiler. Dikkat çekici olan bir diğer nokta da, devlet yetkililerinin yerinden edilen kişilerin Kürt olduklarını belirtmekten özenle kaçınmalarıydı.

Bu suretle devlet, istem dışı göçü kabul ederken, bugüne kadar yetkililerin bu süreçteki rolünü hep inkar etti ve en azından 1998'e kadar zorunlu göçün sonuçlarıyla ilgili sorumluluklarını görmezden geldi. Bununla beraber, bu inkar ve görmezden gelme tavrı, yerinden edilme meselesinin kamuda hiç tartışılmadığı anlamına gelmez. Hükümetler; içerde zorunlu göçü tartışmaktan sürekli kaçınırken güvenlik güçleri tarafından köylerinden çıkarılan köylülerin dava açtıkları Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi'nde (AIHM) bu meseleyi tartışmak zorunda kaldılar. 1996'dan bu yana onlarca dava devletin davacılarla uğradıkları zararları karşılamak için tazminat ödemeyi kabul ettiği "dostane çözümle" sonuçlandı. Ancak devlet bu davaların hiçbirinde güvenlik güçlerinin köy boşaltma ve mal-mülk yakma eylemleri gerçekleştirdiğini kabul etmedi.¹⁰

VATANDAŞLIK HAKLARININ SÜREKLİ İHLALİ OLARAK YERİNDEN EDİLME

Doğu ve Güneydoğu bölgelerindeki zorunlu göç; resmen kabul edilmediği ve yaşam, mülk, mesken ve seyahat özgürlüğü üzerindeki anayasal güvenceleri ihlal ettiği için, yerinden edilmiş kişilerin bir takım vatandaşlık haklarından mahrum kalmalarına neden olmuş ve kalıcı olumsuz

sonuçlar doğurmuştur. 1990'larda Kürtlerin yerinden edilmesiyle ilgili en belirgin ayırdedici özellik, TBMM raporunda da defalarca vurgulandığı gibi, hukuğun üstünlüğü ilkesinin çiğnenmiş olmasıdır. Aslında 1987 yılında bölgede olağanüstü hal uygulamasını başlatan ve 2002 yılına kadar yürürlükte kalan 285 no'lu kanun hükümünde kararname, OHAL Bölge Valisi'ne, güvenlik gerekçesiyle köy ve mezraları boşaltma ve nüfusu başka bir yere taşıma yetkisi veriyordu; ancak bütün bu dönem boyunca bu yetki hiç kullanılmadı. Böylece köy boşaltmalar hakkında hiçbir resmi/yazılı belge oluşturulmamış oldu.

Yakın zamana kadar kamunun ilgisini pek fazla çekmese de, Doğu ve Güneydoğu'da yaşanan yerinden edilme, Türkiye'de son yılların en uzun süreli ve en yaygın insan hakları ihlaline neden olmuştur ve olmaya devam etmektedir. Türkiye'deki yerinden edilme sorununun özgün niteliği bu durumdan kaynaklanmaktadır. Silahlı kuvvetler; yüzbinlerce insanı köylerinden çıkartarak, Kürt meselesini, ülkenin doğu ve güneydoğusundan, Batısındaki metropollere, kentsel yoksulluk düzlemine taşımış oldu. Yerinden edilmenin tetiklediği sosyal sorunlar ve siyasi olarak bu sorunları ele alma biçimi bu savımızı destekler niteliktedir.

YERİNDEN EDİLMENİN KENTSEL SONUÇLARI

1990'ların sonunda gerçekleştirilen araştırmalar, yerinden edilen kişilerin en acil ihtiyaç ve sorunlarının kentsel problemler olduğunu ortaya koydu. Örneğin, Göç-Der tarafından altı ilde Kürt göçmenler arasında yürütülen bir anket çalışması sonucunda bu insanların yaşadığı yoksulluğu oluşturan unsurlar yaygın yoksulluk, işsizlik, sağlık hizmetlerinden ve eğitimden yararlanamama, kötü barınma koşulları, vs. olarak sıralandı.¹¹ Bölgedeki 12 il ile güney ve Batıdaki 6 ilde gerçekleştirilen geniş çaplı başka bir ankette, iş-

9 Algan Hacaloğlu, "Terör ve Terörle Mücadeleden Doğan Zararların Karşılınması Hakkında Kanun Tasarısı İle İçişleri ve Plan ve Bütçe Komisyonları Raporları Hakkında Genel Kurul Görüşmesi," *TBMM Tutanak Dergisi* 57 (Dönem 22), 17 Temmuz 2004.

10 Örneğin, bkz. AIHM, Ağgöl ve diğerleri *Türkiye'ye Karşı*, <http://cmiskp.echr.coe.int>; ayrıca Kerim Yıldız ve Caitlin Hughes, *Internally Displaced Persons – the Kurds in Turkey* (Londra: Kurdish Human Rights Project, 2003).

11 Mehmet Barut, *Zorunlu Göçe Maruz Kalan Kürt Kökenli T.C. Vatandaşlarının Göç Öncesi ve Göç Sonrası Sosyo Ekonomik, Sosyo Kültürel Durumları, Askeri Çatışma ve Gerginlik Politikaları Sonucu Meydana Gelen Göçün Ortaya Çıkarıldığı Sorunlar ve Göç Mağduru Ailelerin Geriye Dönüş Eğilimlerinin Araştırılması ve Çözüm Önerileri* (İstanbul: Göç-Der, 1999-2001).

sizlik ve yoksulluğun, yerinden edilen köylüler arasında çok yaygın olduğuna dikkat çekiliyordu.¹² Diyarbakır'ın yoksul mahallelerinde yapılan başka iki çalışma da, hane reislerinin yüzde 60'ından fazlasının ya işsiz olduklarını ya da düzenli bir iş sahibi olmadıklarını ortaya koydu.¹³

Köy boşaltmaların en yoğun yaşandığı dönemin ardından kentsel nüfusu (2000 Genel nüfus Sayımı'na göre) 800.000'i aşan Diyarbakır'da (1990'da 380.000 idi), göçmenlerin akın etmesiyle birlikte yeni mahalleler oluştu. Bir yandan, yasal kontrol ve izinden yoksun çok katlı binalardan oluşan "modern" gecekondu kurulumu aracılığıyla bir rant ekonomisi yaratıldı. Diğer yandan, şehrin alt yapısının, okullarının ve hastanelerinin hızlı göç karşısında yetersiz kalması sonucunda ortaya ciddi problemler çıktı. Sınıfların ve temel sağlık hizmetlerinin yetersizliği hâlâ Diyarbakır'ın en önemli sorunları arasında yer almakta. Bu arada, Diyarbakır'da tifo, kolera gibi bulaşıcı hastalıklar ve bebek ve çocuk ölümleri 1990'ların ikinci yarısında tehlikeli seviyelere ulaşarak bir kamu sağlığı felaketi doğurdu. Bu felaket, yoksulluk, kötü barınma koşulları, yetersiz ve uygun olmayan içme suyu ve kanalizasyon sistemleri gibi nedenlerle daha da şiddetlendi. Geçmişe dönük olarak, bu sorunlardan herhangi birinin bizatihi zorunlu göçten kaynaklandığını kanıtlamak imkansız. Ancak, halkın, STK'ların ve yerinden edilmiş kişilerin tanıklıkları; zaten yetersiz olan ve çatışmalı dönemde iyice ihmal edilen kentsel hizmetler ve sağlık hizmetleri, ekonomik durgunluk ve zorunlu ve "gönüllü" göçmenlerin ani akını gibi etmenlerin bileşiminin Diyarbakır'ın mevcut problemlerini şekillendirdiğine işaret etmekte.

Hâlâ ülkenin dört bir yanından gelen göçmenler için çekim merkezi olan İstanbul'da ise, yerin-

den edilmiş Kürtler diğer kırsal göçmenlerden ayırt edilmiyorlar; dolayısıyla, özel sorunları, yerel yönetimler ve yetkililer tarafından dikkate alınmıyor. Ancak bazı akademik çalışmalar, yeni kentsel yoksulluk ile Doğu ve Güneydoğu'dan yaşanan zorunlu göç arasında kuvvetli bir ilişki olduğunu gösteriyor. Topraklarını kaybeden yerinden edilmiş Kürtler, İstanbul'a geldiklerinde pek de iç açıcı olmayan bir konut ve emek piyasasıyla karşılaştılar. Bu şartlar, yerinden edilmiş Kürtleri yeni kentliler arasında en alt sosyoekonomik tabakaya yerleştirdi.¹⁴ Bu durumun sonuçlarından birisi, birçok ailenin geçinebilmek için çocuklarını çalıştırmak zorunda kalmasıydı. Örneğin yapılan iki araştırma, Ankara ve İstanbul'da sokakta çalışan çocuklar arasında yerinden edilmiş Kürtlerin çocuklarının önemli bir kesimi oluşturduğuna işaret ediyor.¹⁵

Üzerinden on yıldan fazla zaman geçtikten sonra, zorunlu göçün büyük metropollerde kentsel yoksulluk üzerine etkilerini niceliksel olarak hesaplamak oldukça güç. Çatışmalı ortamın tetiklediği nüfus hareketlerinin dinamizmi bu işi daha da zorlaştırıyor. Çünkü Doğu ve Güneydoğu'da zorunlu göç sadece köylerin boşaltılmasından ibaret değildi; aynı zamanda can güvenliğinin olmaması, yıldırma ve tehdit alguları nedeniyle meydana gelen yer değiştirmeleri de içeriyordu. Ayrıca, çatışmaların neden olduğu yıkımlar ekonomik göçü ve bölgedeki şehirlerden bölge dışına göçü de tetikledi. Dahası pek çok aile; Diyarbakır, Batman ve Van gibi bölgesel kent merkezlerine göç ettikten sonra, mevsimlik tarım işçisi olarak çalışmak üzere kıyı bölgelerine gitmeye başladı. Ayrıca, birçok durumda, ailelerin genç erkek ve kız çocukları kayıt dışı üretim ve hizmet sektörlerinde iş bulmak amacıyla İstanbul, İzmir ve An-

12 Ahmet Türkyılmaz, Abdülhalik Çay, Zakir Avşar ve Mustafa Aksoy, *Doğu ve Güneydoğu Anadolu'dan Terör Nedeniyle Göçeden Ailelerin Sorunları* (Ankara: Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu Başkanlığı Yayınları No 115, 1998).

13 Rifat Dağ, Atilla Göktürk ve H. Cengiz Türksay (der.), *Bölgeci Zorunlu Göçten Kaynaklanan Toplumsal Sorunların Diyarbakır Kenti Ölçeğinde Araştırılması* (Ankara: TMMOB Yayınları, 1998); Melih Ersoy ve H. Tarık Şengül (der.), *Kente Göç ve Yoksulluk: Diyarbakır Örneği* (Ankara: ODTÜ Kentsel Politika Planlaması ve Yerel Yönetimler Anabilim Dalı Yayınları, 2002).

14 Sema Erder, *İstanbul'a Bir Kent Kondu: Ümraniye* (İstanbul: İletişim, 1996) ve "Köysüz 'Köylü' Göçü," *Görüş*, 34 (1998): 24-26; ayrıca Oğuz Işık ve Melih Pınarcıoğlu, *Nöbetleşe Yoksulluk: Sultanbeyli Örneği* (İstanbul: İletişim, 2001).

15 Betül Altıntaş, *Mendile, Simite, Boyaya, Çöpe... Ankara Sokaklarında Çalışan Çocuklar* (İstanbul: İletişim, 2003); Abdullah Karatay, Talip Yiğit, Arif Laçın ve Hayrettin Pala, "Be-yoğlu Bölgesinde Yaşayan Yoksul Aileler ve Sokakta Çalışan Çocuklar," *Yoksulluk 3* içinde (İstanbul: Deniz Feneri Derneği, 2003).

talya gibi büyük kentlere göç ettiler. Dolayısıyla, yerinden edilmenin sonuçlarıyla başedebilmek için son yıllarda kalkınmacılık dili kullanılarak geliştirilen politikalar göz önüne alındığında, devletin Doğu ve Güneydoğu'dan göç ile artan kentsel sorunlar arasında bir bağ kurduğu söylenebilir. Aşağıda bu konuya değiniyoruz.

YERİNDEN EDİLMENİN BİR KALKINMA PROBLEMİ SANILMASI

PKK eylemlerinin azalmasını takiben, hükümet 1999'da geri dönüşle ilgili taleplerin karşılanması amacıyla "Köye Dönüş ve Rehabilitasyon Projesi"ni (KDRP) başlattı. Bu proje kapsamında köylere dönmek için valiliğe başvuranlar, dönüşle ilgili güvenlik engelleri olmadığı takdirde, evleri yapabilmek için inşaat malzemesi veya küçükbaş hayvan, arı kovanı gibi aynı yardımlar alabiliyor. Bazı durumlarda, KDRP fonları köy yollarını ve elektrik şebekesini onarmak veya köylere borulu su getirmek için kullanıldı. KDRP uygulamalarının, hane sayısı az köylere ve mezralara yeniden yerleşmek isteyenlere yardım vermeyerek, yerleşim yerlerinin toplulaştırılmasını özendirdiği söylenebilir.

2000'li yıllara gelindiğinde köye dönüş, bölgesel kalkınma söylemi çerçevesinde zikredilmeye başlandı. 2000 yılında Milli Güvenlik Konseyi, 25 ilin sosyal ve ekonomik kalkınmasını amaçladığı bildirilen "Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgeleri İçin Eylem Planı"nı hazırladı. Bunun ardından, hükümet yetkilileri Doğu ve Güneydoğu'da kalkınma meselesini ele alırken "Eylem Planı"dan ve KDRP'den bir arada söz etmeye başladılar; ancak bu planın içeriği ve uygulanıp uygulanmadığı hiçbir zaman kamuoyuna açıklanmadı.¹⁶ KDRP, daha genel bir plan olmaksızın, bugün de valilikler tarafından peyderpey uygulanmaya devam ediyor. İçişleri Bakanlığı KDRP'nin uygulandığı 14 ilde, proje kapsamında 130.000'den fazla kişinin, yani devletin verdiği

16 "Eylem Planı"nın içeriği hiç bir zaman açıklanmadı. 107 maddelik planın 47 maddesi ekonomi, 30'u kamu yönetimi, 14'ü eğitim, 13'ü sağlık ve 3'ü diğer konularla ilgiliydi. Bu konuda bkz. R. Kazım Yücelen, *TBMM Tutanak Dergisi* 74 (Dönem 21), 1 Kasım 2001, <http://www.tbmm.gov.tr/tutanak/donem21/yil4/bas/b015m.htm>).

rakamlara göre yerinden edilenlerin yaklaşık üçte birinin köylerine döndüğünü savunuyordu. Bu rakama itiraz eden STK'lar, kalıcı olarak köylerine dönenlerin sayısının çok daha düşük olduğunu iddia ediyor.¹⁷ Aslında Hacettepe araştırmasının sonuçları da, sivil toplumun bu konudaki gözlemini destekler nitelikte. TGYONA'ya göre, güvenlik nedeniyle göç edenlerin ancak yüzde 10-12 kadarı, yani yaklaşık 112.000 kişi evlerine geri dönmüş durumda. Mağdurlarla yaptığımız görüşmelerden, boşaltılan köylerdeki eski evler yaşanmaz durumda olduğu ve okul-cami gibi kamu hizmetleri ve altyapı bulunmadığı için, yöreye dönenlerin pek çoğunun mevsimlik olarak ekim ve hasat döneminde köyde çadırlarda kalan yaşlı aile üyeleri olduğu anlaşılıyor.

Özetlemek gerekirse, devlet ancak 1998 yılında kırsal alanların askerî kontrolünü sağladıktan sonra ve sadece güvenli olarak ilan ettiği köylere geri dönüşe izin verdi. Dolayısıyla, tıpkı kırsal alanların boşaltılmasında olduğu gibi, Güneydoğu'da kırsal kalkınmanın desteklenmesinde de askerî öncelikler önemli rol oynadı. Kalkınma, "terörle mücadele" sonrasında bölge ekonomisini canlandırmayı hedefliyordu; ancak bölgede bugüne kadar uygulanan politikalara baktığımızda sadece göç ve yerinden edilmenin olumsuz etkilerini, özellikle giderek görünürlük kazanan kentsel yoksulluğu tersine çevirmeyi amaçlayan sosyal politikaları görüyoruz. Bazıları Dünya Bankası destekli ve ülke çapında geçerli olan yoksulluğa karşı mücadelenin politika araçları, bölgede azimle uygulanıyor. Örneğin Diyarbakır'da, valilik ve Sosyal Yardımlaşma ve Dayanışma Vakfı (SYDV) yoksul ailelere ulaşabilmek için oldukça yoğun çaba harcıyorlar. İldeki valilik ve SYDV yetkilileri, yeşil kart, çocuklarını okula gönderen ailelere şartlı nakit transferi, çiftçilere doğrudan gelir desteği, yoksul ailelere parasal ve aynı yardım ve kızların okullaştırılması gibi programların yaygınlaşmasından gurur duyuyorlar. Bu programlar genelde yoksul kesimleri he-

17 HRW, "Still Critical." *Prospects in 2005 for Internally Displaced Kurds in Turkey*, cilt 17, sayı 2 içinde (Mart 2005), <http://www.hrw.org/reports/2005/turkey0305/turkey0305.pdf>.

deflese de, kentteki yetkililer, hedef grupların önemli bir kısmının yerinden edilmiş aileler olduğunu kabul ediyorlar. Diyarbakır Valiliği ve Büyükşehir Belediyesi de, zaman zaman STK'larla işbirliği yaparak, sokakta çalışan çocukların rehabilitasyonu veya yoksul göçmen kadınların gelir getirici beceriler kazanmalarına yönelik amaçlı programlar başlatmış durumda. Bazıları AB'den fon alan bu projeler, özellikle kadın ve çocukları hedef alıyor.

Fakat hâlâ genel bir bölgesel ekonomik kalkınma planı hazırlanmış ve bölgeye yeni yatırımlar yapılmış değil. Diyarbakır'da görüştüğümüz kanaat önderleri, kalkınmanın ve yatırımların gerçekleşmesini bir bakıma Türkiye'nin AB'yle entegrasyonundan bekliyorlar. Ancak, Türkiye'de zorunlu göçe verilen uluslararası tepkilerin evrimini incelemeyen bölgesel kalkınma söyleminin bağlamını anlayamayız. Uluslararası toplumun Kürtlerin yerinden edilmesi karşısındaki yaklaşımı Türkiye'nin AB üyelik başvuru sürecinde şekillenirken, AB de, kalkınmayla ilgili meselelere öncelik vermiş durumda.

TÜRKİYE'NİN AB ADAYLIĞININ YERİNDEN EDİLME MESELESİ ÜZERİNE ETKİLERİ

1999 Helsinki Zirvesi'nin ardından, Türkiye geniş çaplı sosyal ve siyasi reformlar yapmaya başlarken AB'nin iç politikadaki ağırlığı da arttı. Türkiye'nin müzakerelere başlama tarihi alabilmek için taahhüt ettiği "Ulusal Program" da, Kürtlerin ve diğer azınlıkların kültürel haklarının verilmesi, insan hakları sicilinin iyileştirilmesi ve diğer demokratik adımların atılması gibi reformlar yer alıyordu. Adaylık Türkiye'nin uluslararası toplulukla daha güçlü entegrasyonu anlamına da geliyordu: 1999'dan sonra, Türkiye insan haklarıyla ilgili bazı uluslararası anlaşmalara imza attı ve BM İnsan Hakları Komisyonu Özel Raportörlerini ülkeye davet etti. Reform sürecinde, AB yavaş yavaş ülke içinde yerinden edilme meselesini ele almaya başladı. 2001'de imzalanan AB ve Türkiye arasındaki birinci Katılım Ortaklığı Belgesi, ülke içinde yerinden edilme meselesine değinmezken, 2003'de yeniden düzenlenen belgede yerinden edilmiş kişilerin evlerine dönmeleri -

bölgelerarası eşitsizliği giderme çabalarının parçası olarak- öncelikli meseleler arasına alındı.

Bu süreçte asıl dönüm noktası, Özel Temsilci Francis Deng'in yerinden edilme meselesini yerinde incelemek üzere Mayıs 2002'de Türkiye'ye yaptığı ziyaret oldu. Ne AB ne de Türkiye'deki BM Ülke Takımı, yerinden edilme konusunda belirli bir politikaya sahip olmadığı için, Deng'in ziyaretinin ardından hazırladığı rapor; bu kurumların hükümeti meselenin içine çekebilmeleri için bir çerçeve oluşturdu. Raporunda üç grup tavsiye yer aldı: Birincisi, yerinden edilmenin sayısal boyutunu belirleyebilmek ve bu kişilerin mevcut durumlarını daha iyi ele alabilmek için Deng, hükümete veri toplama çağrısında bulundu. İkinci olarak Deng, hükümete özellikle BM Ülke Takımı olmak üzere uluslararası örgütlerle ve yerinden edilmiş kişilerle sürekli temas halinde bulunan yerel STK'larla yakın işbirliği yapmasını tavsiye etti. Üçüncü grup tavsiyeler ise geri dönüş önündeki engellerin kaldırılması için yapılması gerekenlerle ilgiliydi, zararların tazmini, mayın temizlenmesi, köy koruculuk sisteminin kaldırılması ve bölgedeki güvenlik güçlerinin rolünün yeniden gözden geçirilmesi gibi.

Gerçekten de, Deng'in ziyaretinin ardından, yerinden edilmiş kişilerin durumlarını düzeltmek amacıyla uluslararası örgütlerle diyalog kuran hükümetin politikalarında bir değişim yaşandı. 2003'de Devlet Planlama Teşkilatı (DPT), İçişleri Bakanlığı ve Dışişleri Bakanlığı yetkilileri neler yapılabileceği konusunda BM Türkiye Ülke Takımıyla bir dizi toplantı yaptılar ve bazı girişimleri başlattılar.

YERİNDEN EDİLMİŞ KİŞİLER TÜRKİYE'NİN AB'YE ÜYE ADAYLIĞI GÜNDEMİNDE

Deng'in raporu, uluslararası toplumun Türkiye'nin yerinden edilme sorununa daha fazla müdahil olması konusunda katalizör görevi gördü. Bununla bağlantılı olarak, Avrupa Komisyonu yerinden edilmiş kişilerin Deng'in raporunda da belirtilen ihtiyaçlarını 2002'den itibaren yıllık ilerleme raporlarına dahil etmeye başladı.¹⁸ AB ve Türkiye arasındaki üyelik müzakerelerini baş-

18 Avrupa Komisyonu, 2002 İlerleme Raporu (9 Ekim 2002). <http://europa.eu.int/comm/enlargement/turkey/docs.htm>.

latan süreçteki görüşmelerde, Avrupa Komisyonu, yerinden edilme meselesini giderek bölgesel kalkınmayla ilişkilendirdi.¹⁹

Avrupa Komisyonu'nun Türkiye'yle üyelik müzakerelerine başlama kararı almasından aylar önce, 2004 yılında açıklanan Türkiye İlerleme Raporu bu anlamda en iyi örnektir. Rapor, yerinden edilmiş insanların durumunu "hâlâ kritik" şeklinde tasvir ederek, bu insanların köylerine dönebilmeleri için bazı problemlerin çözülmesi gerektiğini hatırlatıyordu. Raporda şu ifadeler yer aldı: "Güneydoğu'da durumun normalleşmesi, yerinden edilmiş kişilerin evlerine dönmeleri sağlanarak, bir sosyo-ekonomik kalkınma stratejisi oluşturularak ve Kürtlerin hak ve özgürlüklerini tam olarak kullanabilmelerini sağlayacak şartları hazırlayarak gerçekleştirilmelidir."²⁰ Raporda yerinden edilmeyle ilgili şu gözlem de yapıyordu: "Bölgelerarası eşitsizliği ortadan kaldırma ve yerel nüfusun ekonomik, sosyal ve kültürel ihtiyaçlarını giderme temelinde bütünsel bir strateji henüz oluşturulmamıştır." Aynı belgenin başka bir yerinde, Avrupa Komisyonu, genişlemiş bir Avrupa Birliği'nde en yoksul bölgenin Türkiye'nin doğusu olacağını vurgulayarak Türkiye'nin önündeki en zorlu meselelerin milli gelirin düşüklüğü ve "güçlü bölgesel eşitsizlikler" olduğunu belirtiyordu.²¹

Bölgelerarası eşitsizliğin ortadan kaldırılmasının ve Türkiye ile AB arasındaki sosyo-ekonomik eşitsizliğin giderilmesinin, AB üyelik müzakereleri sürecindeki en önemli hedefler arasında yer aldığı hatırlanırsa, Avrupa Komisyonu'nun ulaştığı yukarıda anılan sonuçların şaşırtıcı olmadığı görülür. Ancak burada dikkate değer olan nokta, Türkiye'nin bu meseleyle ilgili 1990'ların sonundan beri değişmeyen yaklaşımıyla, AB'nin yakla-

şımının örtüşmesidir. Dışişleri Bakanlığı yetkililerine göre, AB ve BM başlangıçta yerinden edilmiş kişiler için bir yardım programı oluşturulmasını gündeme getirdi; ancak Türkiye, bunun bölgedeki diğer insanlara karşı ayrımcılık olacağı gerekçesiyle öneriyeye karşı çıktı. Avrupa Komisyonu'nun Ankara'daki temsilcileri de benzer bir gözlemi dile getirdiler. Görüştüğümüz komisyon yetkililerine göre, Güneydoğu'ya yönelik bir sosyo-ekonomik program için gelecekte sağlanabilecek AB fonlarının sadece yerinden edilmişleri hedeflemek yerine bölgesel bir perspektife sahip olması daha muhtemel. Bütün bunların yanı sıra, AB'nin Türkiye'yle ilgili raporlarında yerinden edilmiş kişilerin durumu siyasi kriterler bölümünde yer alsa da, konuyla ilgili talepler hakların iade edilmesi biçiminde ifade edilmedi. Devlet, az sayıda köyün güvenlik gerekçesiyle boşaltıldığını, genelde insanların kendiliğinden köylerini terk ettiklerini iddia ettiği için, onların haklarını ihlal ettiğini de kabul etmiyordu. Bu nedenle AB, zorunlu göç konusunda Türkiye'ye yönelik taleplerini insan hakları diliyle değil, geri dönüş, yeniden yerleşme ve bölgesel kalkınma kavramlarıyla oluşturdu.

2004 yılında AB'yle müzakere tarihinin verilmesinin arifesinde Türkiye; Deng tarafından dile getirilen ve Avrupa Komisyonu'nun da tekrarladığı taleplere cevap verdi. 2004 yılı Temmuz ayında, Deng'in tavsiye ettiği ve hükümet adına DPT tarafından Hacettepe Üniversitesi Nüfus Etütleri Enstitüsü'ne sipariş edilen anket çalışması resmen başlatıldı. Aynı ay içerisinde, 5233 sayılı "Terör ve Terörle Mücadeleden Doğan Zararların Karşılması Hakkında Kanun" (Tazminat Yasası) TBMM'de kabul edildi. Ancak kara mayınlarının temizlenmesi, geçici koruculuk sisteminin kaldırılması, ulusal STK'ların rollerinin artırılması ve bölgedeki güvenlik güçlerinin rollerinin gözden geçirilmesi gibi Deng raporunda yer alan diğer öneriler hâlâ gerçekleştirilmiş değil.

Kısacası, BM ve AB, Türkiye'nin sorunun adını koymadan ve yerinden edilme konusunda sorumluluğunu kabul etmeden zorunlu göç mağduru insanlara yönelik bir politika geliştirmesini kabul etmiş oldu. Dolayısıyla, uluslararası diya-

19 Örneğin, 2003 İlerleme Raporu'nda şu ifadelerle yer verildi: "Bölgenin sosyoekonomik kalkınmasını ve ülke içinde yerinden edilmiş kişilerin problemlerini kapsamlı bir şekilde ele alabilmek için ciddi çabalar sarfedilmesi gerekmektedir." Bkz., Avrupa Komisyonu, 2003 İlerleme Raporu (5 Kasım 2003), <http://europa.eu.int/comm/enlargement/turkey/docs.htm>.

20 Avrupa Komisyonu, 2004 İlerleme Raporu (6 Ekim 2004), <http://europa.eu.int/comm/enlargement/turkey/docs.htm>.

21 A.g.k.

loğun ürünü olan faaliyetler ve belgeler, hakların yeniden tesisi yerine köye dönüş ve daha genel olarak kalkınmacılık dilini kullandı.

“SOSYAL DEVLET” ZARARLARI TAZMİN SÖZÜ VERİYOR

Tazminat Yasası; sadece AB'nin taleplerine cevaben çıkarıldığı için değil, daha önemlisi hakların iadesini salt maddi bir dille formüle ettiği ve bu yüzden devletin yerinden etme konusundaki sorumluluğunu örtbas etme sürecine katkıda bulunduğu için kayda değer.²² Tazminat Yasası'nın Gerekçe'sinde Türkiye Cumhuriyeti'nin “sosyal bir hukuk devleti” olduğu yönündeki anayasa maddesine atıfta bulunuluyor ve “terör ve terörle mücadelede doğan zararların” tazmininin devletin kusurlu sorumluluğuna dayanarak değil de “objektif sorumluluk” temelindeki “sosyal risk” ilkesi çerçevesinde yapılacağı belirtiliyor. Gerekçe'de ayrıca, AB uyum paketinin parçası olan bu yasanın, AIHM'ye yapılacak başvuruların ve bu yolla elde edilen “haksız kazançların” önüne geçmeyi hedeflediği ifade ediliyor.

Yasaya göre, kişilerin mülklerine ulaşamamalarından doğan zararlar ile mülklerine gelen maddi zararlar; zarar tespit komisyonları ile başvuru arasında “sulh yoluyla” tazmin edilecek. Başvuru sahibinin tazminat miktarını reddetme ve idare mahkemelerine götürme hakkı var. Ancak yasada manevi tazminat öngörülüyor. Kısacası yasanın ruhu, ihlal edilen hakların onarılması değil, ekonomik zararların giderimi anlayışına dayalı.

İNKARDAN DÜZENLEMEEYE

On yıllık süre zarfında devlet, zorunlu göçü kesin olarak inkar etme tavrını değiştirerek, yerinden edilmenin sonuçlarını, uluslararası baskı altında seçici olarak düzenleme konumuna geçti. Ancak bu değişimi, BM'nin yerinden edilme konusundaki “yumuşak” rejimi tek başına sağlaya-

mazdı. Türkiye yerinden edilme konusunda adım atması gerektiğini, ancak AB üyelik perspektifi dış politikada bir öncelik haline geldiğinde kabul etti.

Bulguları yeni açıklanan Hacettepe araştırması ve UNDP'nin hükümetle yerinden edilme konusunda işbirliğine başlamasını bir yana bırakırsak, yerinden edilmiş kişileri hedefleyen somut projeler henüz ortada yok. Ancak bizim argümanımız açısından burada önemli olan husus, zorunlu göç mağdurlarının sorunlarının çözümüne yönelik olarak *kalkınma merkezli bir politika söyleminin inşa ediliyor olmasıdır*. Bu politika söylemi, kökeni Kürt sorununda ve çatışmalı dönemde yatan bir soruna kalıcı çözümler bulmak yerine, yerinden edilmenin sonuçlarını, *devletin ve uluslararası kuruluşların algıladığı biçimiyle* düzenleme eğilimindedir. Bugüne kadar, yerinden edilmiş kişilerin talepleri gözönünde bulundurulmadı. Bu savı, makalenin başında sözü edilen eleştirel teoriden esinlenen zorunlu göç literatürüne yaslanarak açıklamaya çalışalım. Hatırlanacağı gibi sözkonusu literatür, uluslararası insani yardım örgütlerinin apolitik söylemler, kategoriler ve politikalar aracılığıyla yerinden edilmiş nüfusları düzenleme ve yönetme eğiliminde olduğunu belirtiyor. Burada vurgulamak istediğimiz nokta, uluslararası insani yardım örgütlerinin dahil olmadığı durumlarda bile, devlet tarafından üretilen söylemin de benzer şekilde yerinden edilen nüfus üzerinde bir düzenleme ve idare etme pratiği yaratabileceğidir. Devletin Kürt sorunuyla ilgili genel tutumu, zorunlu göçü inkarı ve sonra da uluslararası kurumlarla işbirliğine başlaması bir dizi pratiği doğurdu. Bu pratikler, aşağıda tartışacağımız bazı sorunları da beraberinde getirdi.

DÜZENLEME

KATEGORİLERİNİN KULLANILMASI

Başka ülkelerde uluslararası insani yardım faaliyetleri çerçevesinde mülteciler veya yerinden edilmiş gruplar üzerinde kurulan kontrol ve düzenleme mekanizmalarının, zorunlu göçün yerinden on küsur yıl geçmiş olan Türkiye'de aynı şekilde kurulması düşünülemez. Yine de, oluşan uluslararası işbirliğinin “ithal” terminolojinin be-

22 “Terör ve Terörle Mücadeleden Doğan Zararların Karşılansınması Hakkında Kanun,” sayı 5233, 17 Temmuz 2004, *Resmî Gazete*, sayı 25535 (27 Temmuz 2004). Yasanın uygulanışına ilişkin yönetmelik Ekim 2004'de çıktı. (“Terör ve Terörle Mücadeleden Doğan Zararların Karşılansınması Hakkında Yönetmelik,” 4 Ekim 2004, *Resmî Gazete*, sayı 25619 (20 Ekim 2004).

nimsenmesi gibi bazı etkileri oldu. Bu en çok “ülke içinde yerinden edilme” teriminde göze çarpıyor. Medya ve bazı STK’lar yerinden edilmiş kişiler için öteden beri “zorunlu göç mağdurları” tabirini kullanıyordu. “Yerinden olmuş” veya “yerinden edilmiş” kişi terimleri, aslında siyasi olan bir olgunun nötr hale getirilmesine yol açıyor. Ancak daha da önemlisi, bu terimin tedavüle girmesiyle birlikte, uluslararası örgütlerin çokça eleştirilen, yerinden edilmiş kişilerin *tanımlanabilir* ve başkalarından ayırt edilebilir bir grup oldukları şeklindeki varsayımları da benimsenmiş oldu. Yerinden edilme, Türkiye çapında kalıcı göç hareketlerini ve mevsimlik işçi göçünü tetiklemiş durumda. Yerinden edilmiş kişilerin sayılarına dair anlaşmazlıklar da bu yanlış varsayımı yansıtıyor. Aslında yerinden edilmiş kişilerin “gerçek” sayısını hesaplamak neredeyse imkansız. Yerinden edilmenin üzerinden geçen on küsur yıl süresinde çocuklar büyüdü, evliliklerle yeni haneler kuruldu, çocuklar dünyaya geldi ve yaşlı aile üyeleri öldü. Yerinden edilme yaşandığı zaman anında müdahale edilmediği için, Doğu ve Güneydoğu’daki ve diğer bölgelerdeki metropollerde en yoksul mahallelerde yaşamaya başlayan yerinden edilmiş kişilerin sorunları bu varoşlara yapısal sorunlar olarak taşındı ve yeniden üretildi. Doğu ve Güneydoğu’da insansızlaştırılmış olan kırsal bölgelerin sosyoekonomik olarak yeniden inşa edilmesi önemli olmakla birlikte, şehir merkezlerinde yaşayan eğitimsiz, işsiz ve marjinalize olmuş neslin mevcut koşulları da acil olarak ilgilenilmesi gereken bir konu.

GERİ DÖNÜŞE ÖNCELİK VERİLMESİ

Mevcut politikalar genel olarak geri dönüş üzerine odaklanmış durumda. Bu konuda devletin söylemiyle AB ve BM’nin öncelikleri arasında bir örtüşme var. Daha genel anlamdaki politika önceliği bakımından AB, yerinden edilmiş kişilerin evlerine dönmelerini kendi çıkarına görmektedir. Bu sayede yerinden edilmiş kişiler AB ülkeleri için potansiyel sığınmacılar haline gelmeyecek. AB’nin kalkınmada bölgelerarası eşitsizliğin giderilmesi yönündeki kaygıları da bununla ilgili. BM’ye gelince; Yol Gösterici İlkeler gönüllü ola-

rak eve geri dönüşü -bu yöntemin uygulanabilirliği konusundaki soru işaretleri giderek artsa da yerinden edilmeyi sona erdirmenin birincil yöntemi olarak öngörmekte. KDRP örneğinde görüldüğü gibi Türkiye’nin bu sorunu ele alma biçiminde öncelik geri dönüşe veriliyor. Ancak dikkat edilmesi gereken iki nokta var. Birincisi, devletin Doğu ve Güneydoğu’da boşaltılmış köylere yeniden yerleşimi destekleme konusunda ne kadar samimi olduğu belirsizdir. Güvenlik gerekçesiyle bazı köylere dönüş hâlâ engelleniyor. Mezralara ve küçük köylere dönüş konusunda ise caydırıcı bir yaklaşım sergileniyor. Koruculuk sisteminin devam ediyor olması ve kara mayınlarının varlığı, yerinden edilen kişilerin evlerine dönüşü önünde önemli bir engel teşkil ediyor. Hükümet yerinden edilme sorununa resmî çözüm yöntemi olarak “köye dönüşü” benimsediği için, uluslararası kuruluşlara dönüş sürecinin iyi işlediğini göstermek amacıyla elinden geleni yapıyor. Ancak bu politika amacına ulaşmaktan uzak. Yerel ve uluslararası STK’lar tarafından geri dönen kişilerin sayısı ile ilgili dile getirilen endişeler de bunun ışığında değerlendirilmeli. Ayrıca, TGYONA raporu da geri dönüşlerin hükümetin iddia ettiği düzeyde gerçekleşmediğini gösteriyor. Ancak ikinci olarak şunu söylemek de mümkün: STK’lar da geri dönüş üzerine odaklanıyorlar ve fırsat verildiği takdirde yerinden edilmiş kişilerin evlerine dönmeyi tercih edeceğini savunuyorlar. Zorunlu göçü devletin Kürtlerin yaşadığı kırsal bölgeleri insansızlaştırma amacı taşıyan sistematik bir uygulama olarak nitelendiren bazı Kürt politikacılar da, geri dönüşü temel bir siyasi talep olarak görüyorlar.

Bu nedenle, hakim söylemin oluşturduğu düzlemin ötesine geçmeye ve “geri dönüşün” farklı insanlar için ne anlama geldiğini dikkatlice incelemeye ihtiyaç var. Örneğin, birçok yerinden edilmiş kişi için “köye dönüş” birden fazla anlama sahip. Bir yandan, köye dönüş kişilerin *yurtlarına ve topraklarına* dönüşünü ifade ediyor. Yerinden edilmiş Kürtler arasında, yurdunda yaşama hakkının geri verilmesi istemi yaygın bir siyasi talep. Fakat diğer yandan ise, köye dönüş, geçimle ilgili ve birçok farklı unsura bağlı olan bir

karardır. Aslında, İstanbul ve Diyarbakır'da zorunlu göç mağdurlarıyla yaptığımız mülakatlar, her ne kadar genel popülasyonu temsil eden bir örneklem olmasa da, yaş, toplumsal cinsiyet ve yaşanan yere bağlı olarak özelemlerin ve beklentilerin farklılaştığını gösteriyor. Konuştuğumuz kişiler arasında sadece yaşlılar ve erkekler köye geri dönme konusunda kararlı bir tutum sergilediler. Genç kız ve erkekler ile evli kadınlar ise geleceklelerini şehirlerde gördüklerini ifade ettiler. Örneğin, İstanbul'da yaşayan genç kızlar ve erkekler köy yaşantısına alışkın olmadıkları için köye dönmeyi arzu etmiyorlardı. Ancak yine de yazın ziyaret edebilmek için köylerinin yeniden inşa edilmesini istiyorlardı. Ayrıca genç kızlar, köyler ve küçük kasabalardaki sosyal hayatı oldukça kısıtlayıcı bulduklarını anlatılar. Evli kadınların en çok dile getirdikleri talepler, eğitim ve iş bulmakla ilgiliydi. Aynı şekilde Diyarbakır'da da çoğu genç kız ve evli kadın şehirde yaşamayı tercih ettiklerini belirtti; Hükümet ve yerel yetkililerden en acil talepleri kalıcı iş imkanları yaratılmasıydı.

Bu cevaplar, geri dönüş temelli tek yönlü bir politikanın, yerinden edilmiş kişilerin ihtiyaç, sorun ve özelemlerindeki çeşitliliği yansıtamayacağını gösteriyor. Yıkılan kırsal alanların yeniden inşa edilmesi ve köylerin geri dönüşe açılması tabii ki çok önemli. Ancak sadece geri dönüş üzerine odaklanılması, şu anda kentlerde yaşayan ve kimileri köye dönmek istemeyen yerinden edilmiş kişilere yönelik politikalar üretme gereğinin göz ardı edilmesine neden oluyor.

SİYASİ MESELELERDEN KAÇILMASI

Kaldı ki, köylerine dönmek isteyen yerinden edilmiş kişiler bile mevcut koşullar altında bunun mümkün olmadığını düşünüyorlar. Boşaltılmış olan kırsal alanları yeniden canlandıracak bir bölgesel kalkınma planı önümüzdeki bir kaç yıl içerisinde hayata geçirilse bile, birçok önemli mesele hükümet tarafından hiç ele alınmamış durumda ve AB ve BM de bu yönde Türkiye'ye baskı yapmıyor. Bunlardan en önemlisi, yerinden edilmenin temel nedeni olan Kürt meselesidir. 1998'den sonra bölgede çatışmalar azaldı; ancak

soruna siyasi bir çözüm bulunmadığı için, Kürt meselesi gündemdeki yerini korumakta. 2004 yazından beri Güneydoğu'da çatışmaların yeniden tırmanışa geçmesi ve son birkaç yıl içinde ülkenin farklı yerlerinde patlak veren milliyetçi ve ırkçı tepkiler; Kürt sorununun çözümsüzlüğü üzerine kurulu mevcut durumun kırılmasını gösteriyor. Bu anlamda, hükümetin, AB'nin ve BM'nin paylaştıkları kalkınmacı söylem, Kürtlerin zorunlu göçünü Kürt sorunundan ayırdığı için oldukça sorunludur. Yaptığımız görüşmelerde, yerinden edilmiş kişilerden bazıları çatışmaların ve operasyonların yeniden başlamasından korktukları için "barış" sağlanmadan köylerine dönmeyeceklerini belirttiler. Bunun yanı sıra, Cumhuriyet tarihi boyunca Güneydoğu'ya yatırım yapılması güvenlik gerekçeleriyle devlet tarafından çoğu zaman engellendiği için, bazı gözlemciler bölgede yakın gelecekte kalkınmaya yönelik projelerin hayata geçirileceği konusunda ümitsizler. Ayrıca, yerinden edilmiş kişilerle çalışan yerel STK'lar da zorunlu göçü Kürt sorunundan ayıran yaklaşım üzerine kurulu resmî politikanın samimiyet ve inandırıcılığını sorguluyorlar. Bu açıdan geçici koruculuk sistemi dikkate değerdir. Korucular bazı yörelerde yerinden edilen köylülerin tarlalarını ve otlaklarını işgal etmiş oldukları için, korucuların varlığı birçok kişinin köyüne dönmesinin önünde engel teşkil ediyor. Ancak sadece korucuların sihalsizlandırılması bu sorunların çözümü için yeterli olmayacaktır; çünkü koruculuğu kabul edenlerle etmeyenler arasında derin husumetler oluşmuş durumda. Bu sorunun kökten halledilmesi için yapılabilecek şeylerden birisi, bu iki grup arasında, devlet ve Kürt siyasi aktörleri tarafından güvence altına alınacak bir mutabakat sağlanmasıdır. Bu da ancak Kürt sorununa kalıcı bir çözüm bulunması sürecinde atılabilecek bir adımdır.

SONUÇ

Kalkınmacılık söylemi, yerinden edilmenin nedenlerini ve tarihsel arka planını görmezden gelerek, çatışma sonrası barış inşası sürecinin, toplumsal mutabakat, adalet ve hesap verme gibi temel meselelerini gözardı ediyor. Hükümet yerin-

---

den edilmiş kişilerin durumunu iyileştirmek amacıyla girişimlerde bulunmuş olsa dahi, bunu yaparken sorumluluğunu açıkça kabul etmemiş durumda. Yerinden edilmiş kişiler ve devlet arasındaki güveni yeniden tesis etmek acil bir ihtiyaç. Özel Temsilci Walter Kälın, bir süre önceki bir raporunda şunları vurguluyordu: “Devletlerin insan hakları ihlallerinin kurbanları için yapmaları gereken şey sadece ‘rehabilitasyon, tazmin ve telafiden’ ibaret değildir, aynı zamanda ‘tatmin’i (tatmin, herşeyi açıkça söyleme ve kabullenme, özür dileme ve özellikle de sorumlular hakkında yasal ve idari işlemler yapılması gibi adalete ilişkin noktaları kapsar) içermelidir.”²³ Hükümet, AB ve BM arasındaki uluslararası işbirliğinden doğan politika söylemi zımni olarak bu kaygıları

23 Walter Kälın, “Specific Groups and Individuals, Mass Exoduses and Displaced Persons.” (BM Genel Sekreteri’nin Ülke İçinde Yerinden Olmuş Kişilerin İnsan Hakları Özel Temsilcisi’nin BM İnsan Hakları Komisyonu’nun 2004/55 sayılı kararı kapsamında hazırladığı rapor).

göz ardı ediyor. Uluslararası diyalog hâlâ, yerinden edilmiş kişileri de içeren ve kamuya açık bir tartışma şeklinde değil de, diplomatik bir düzlemde devam ediyor.

Kürtlerin yerinden edilmesinin üzerinden on yıl geçtikten sonra hükümetin ve uluslararası toplumun bu konuda gecikmeli de olsa harekete geçmesi, zorunlu göç mağdurlarının yaşamlarını iyileştirme yönünde atılmış önemli bir adım. Ancak oluşum sürecindeki politika söylemi, henüz çok kusurlu ve bazı temel meseleleri çözme çabasından çok uzak. Kürt meselesinin çözümünün sürekli olarak ertelendiği bir ortamda, yerinden edilmeye ilişkin sorunlar apolitik bir şekilde ele alındığı sürece, geri dönüş, rehabilitasyon ve “tatmin” ulaştırılması güç hedefler olarak görünüyor. Dahası, çatışmaların şiddetlenmesi durumunda yeniden yerinden edilmeler de yaşanabilir.

İngilizceden Çeviren: CANER DOĞAN